

C.C.АНДРЄЕВА

ОРГАНІЗАЦІЯ БОРОТЬБИ З ЧУМОЮ НА ЗАПОРОЗЬКО-ТАТАРСЬКому ПРИКОРДОННІ ЗА ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ

Епідемії були важливим фактором демографічного, соціально-економічного розвитку людства, впливали на торговельні, політичні, культурні зв'язки між країнами та світосприйняття народів, відбилися у художніх та історичних творах.

Включно до XVIII століття найстрашнішою інфекційною хворобою, в тому числі і на теренах України, була чума. Фіксувалася ця хвороба занадто пізно, збудники були невідомі. Можна навіть сказати, що до широкого застосування антибіотиків у середині ХХ століття, ліків від чуми фактично не існувало. Смертність серед захворілих у середні віки становила 77-97%. Перевіреним рецептом, якого традиційно дотримувались в народі, було *cito, longe, tarde*: бігти з небезпечної території швидше, далі і повертатися пізніше [1; 10]. Але саме міграція населення із зараженої місцевості і була головною причиною поширення хвороби. Тому єдиним способом вберегтися від чуми була ізоляція зараженої місцевості, організація воєнно-адміністративних заходів щодо запобігання її поширення. Велике значення мало впровадження запобіжних заходів саме у міжнародному масштабі. Це стало можливо у кінці XVII – XVIII століттях із формуванням європейської системи сильних централізованих держав з усталеними кордонами, ефективною системою оповіщення та загальним бажанням урядів запобігти природним лихам.

Боротьба з чумою для монархів доби просвітницького абсолютизму означала не просто збереження потенціалу людності і підвищення свого авторитету, а й сприяла подальшій централізації та укріпленню влади. В Австрії у 1710 та 1728 роках на турецькому прикордонні утворено санітарні кордони та карантини. У 1720 році у Франції вдалося швидко локалізувати на території південного Лангедоку та Провансу занесену з Африки у Марсель чуму. Багато зусиль для запобігання чуми зробив король Пруссії Фрідріх Великий (1740 – 1786 роках). Були розроблені детальні інструкції щодо утворення санітарних кордонів, дій лікарів, функціонування пошти та торгівлі, дій адміністрації. Ці інструкції прислужилися багатьом державам для розробки власних протиепідемічних заходів.

Гірший стан справ був у Польщі. До 1770 року центральна влада не впроваджувала запобіжних заходів проти чуми, цим опікувалася місцева влада на турецькому прикордонні. У Туреччині урядовці також не були зацікавлені у придушенні епідемії, до чого сприяла роздача відкупів державним управлінням податків. Напроти, вони часто мали з неї свій зиск, брали плату за право виїзду до здорових місцевостей [2; 14-16].

Не залишалася осторонь боротьби з чумою і Росія: карантини на кордонах масштабно застосовуються з початку XVIII століття, у 1743 році введено посаду “прикордонного лікаря”, загальноімперські настанови щодо карантинів та “карантинних застав” відносяться до 1755 року (Карантинний статут затверджено Сенатом у 1800 році) [3; 209-212]. Але карантинно-ізоляційні заходи здавна практикувалися як в Росії, так і на Україні [4, 5; 41-42].

Розглянемо докладніше передісторію становлення карантинної служби на території України. Спалахи хвороби мали місце в Росії і на Україні у 1652 – 1656 роках. Ця небезпека вимагала рішучих дій гетьманської адміністрації. Загроза чуми була однією з причин зняття облоги Кам'янця-Подільського Богданом Хмельницьким у 1752 році (після перемоги під Батогом). У 1653 роках на окраїнах Чигирин та Суботова було поставлено застави, щоб не пропускати перехожих із небезпечних місцевостей [6; 44]. Вживалися ізоляційні заходи і російською адміністрацією на території України в межах своїх повноважень. Наказ від 30 січня 1654 року із Посольського приказу у Київ до воєвод Ф.Куракіна та Ф.Волконського давав настанови до організації строгого контролю щодо імовірного проникнення чуми з Польщі [7; 530-531]. Нищівна епідемія бушувала три роки (1661 – 1664 рр.) [8; 209-211].

Власні заходи боротьби з епідеміями вживалися на Запорожжі. Наприкінці 1673 року на Січі спалахнула чума, завезена купцями з Кам'янця-Подільського. На той час Сірко вирушив походом в Тягин, в Січі, мабуть, залишилася незначна кількість козаків. Запорозька козацька рада постановила відокремити заражені Шкуринський та Васюринський курені, де були складені товари тих купців, проте епідемія продовжувалася.

Гетьман Іван Самойлович за цієї причини не прийняв ані посланців, ані листів з Січі [9; 344].

1681 р. гетьман Самойлович наказав заборонити перепускати в міста на Україну із Запорожжя та волоської землі купецьких людей, як отримав відомості про “морове поветриє” у турецькому місті Кизикермені [10; 331]. Аналогічний наказ було відправлено у Ново-Богородицьку фортецю при загрозі чуми у 1690 році [11; 251].

Спалахи епідемії чуми протягом 1710 – 1720 років привели до запровадження російських застав по західному та частково південному прикордонню. Купців, що приїздили з небезпечних місцевостей, примушували вичікувати карантин (до 6 тижнів). Торговельні стосунки з сусідніми країнами, особливо з Туреччиною тимчасово майже зовсім припинялися. Біля форпостів купецькі валки, залишені напризволяще, мусили бути вичікувати по кілька тижнів встановлений карантин [12; 83-84].

З 1720 року справу про встановлення карантинів передано прикордонним губернаторам, а на Україні київському генерал-губернатору. В докладній інструкції серед іншого наказувалося запровадити на кордоні шибениці і вішати всіх, хто спробує проїздити поза заставами. Тоді ж відкривається форпостна лінія по всьому кордону і нагляд за витримуванням карантинів покладається на начальників форпостів. У з'язку з відсутністю необхідних протиепідемічних заходів у сусідніх державах (Польщі, Туреччині) Російська імперія змушені була постійно вдаватися до жорстоких заходів запобігання завезенню хвороби. В разі чуток про появу чуми в Туреччині чи Польщі (у 1729, 1739 роках),, та в разі занесення епідемії (1738 рік), суworий прикордонний режим майже зовсім виключав можливість в'їзду в країну [12; 84-85].

Найбільше “навантаження” лягало на київські форпости, тому у 1740 – 1741 роках біля Васильківського форпосту відкрито карантинний будинок (на зразок карантинів у Венеції та Дубровнику) із складськими та житловими приміщеннями, утримання якого віддано на відкуп. До 1755 року на всьому західному кордоні це був лише один карантинний будинок, а на півдні їх не було зовсім. Тому купці з Туреччини на Україну їздили головним шляхом на Васильків [12; 90].

Спочатку термін карантину визначав сам київський губернатор, а з середини XVIII століття Медична колегія призначає у Васильківський карантин лікаря, в управлінні якого було все стосовно карантину. У 1751 р. за наказом Сенату купців взагалі перепускають лише через ті карантини, де є лікар. У 1755 році Медична колегія надсилає лікарів і в інші місця, серед іншого і до Нової Сербії. [12; 92-98]. Для проїжджих за кордон та з-за кордону запроваджено спеціальні лікарські атестати, без яких купці не мають права переїздити через митниці.

Через встановлення карантинів виникають непорозуміння між губернаторами та призначеними від Медичної колегії лікарями. Розпорядчиком у цій справі мусив бути губернатор, бо він мав зносини з російськими резидентами при дворах сусідніх урядів, які сповіщали його між іншим і про пошесті в цих країнах, коли вони виникали. До того ж губернатор сам надсилає у небезпечні закордонні місцевості розвідників (часто такі завдання виконували запорожці). Керуючись цими відомостями, губернатор збільшував чи зменшував термін карантину. Слід також додати, що крім встановлених з наказу Медичної колегії розпорядження губернаторів, траплялися випадки, коли карантини встановлювали і конкретні особи — місцеві урядовці, залякані поширенням епідемії [12; 92-98]. Такий стан речей призводив до зловживань прикордонної адміністрації та лікарів.

Коли ж у 1755 році відкрили митниці, то купці почали їхати на них, щоб не відбувати карантин у Василькові [12; 90].

Тобто, за обставин відсутності належного контролю, Південна Україна залишалася для Російської імперії у середині XVIII століття небезпечним регіоном щодо шляхів розповсюдження епідемій. Ця проблема набуvalа новогозвучання у зв'язку з переорієнтацією зовнішньої політики імперії після здобуття виходу у Балтійське море на вирішення “східного питання”.

Впровадження загальноімперських карантинних заходів боротьби з поширенням інфекційних захворювань на теренах Південної України мало свої особливості, бо повинно було враховувати реалії кордону між Запорозькими Вольностями та Кримським ханством і підлеглими йому ногайськими ордами.

Природно-географічне положення Півдня України зробило її вразливою щодо багатьох захворювань. Найближча до України (як і до Європи взагалі) зона природної очаговості чуми — Малоазійська (Туреччина), а також Прикаспійська (в тому числі і ногайські степи) [13]. Функціонують збудники чуми в популяціях гризунів, а також лис, зайців, верблюдів та ін. Безпосереднє зараження людини відбувається через бліх, при полюванні, вживанні в їжу, знятті шкурок та переробці хутра; поширення епідемії серед людей йде через контакти із хворою людиною. Не виключаючи можливості поодиноких випадків природного виникнення чуми на півдні України (переважно у Криму), виділімо два шляхи занесення епідемії на Україну (та далі в Росію) — безпосередньо через контакти з “південними сусідами” (турками, татарами, ногайцями) та з Заходу (переважно через польські землі). В свою чергу, в Польщі чума з'являлася або з Західної Європи (куди її завозили купці з турецьких володінь Азії, Африки), або безпосередньо з прикордонних їй європейських володінь Османської імперії.

Кліматичні умови також впливають на розвиток епідемії чуми. Чума — хвороба сезонна; щодо означеного регіону, то зазвичай початок епідемії припадає десь на вересень місяць, на початку зими досягає кульмінації, з початком сильних морозів відступає і сходить нанівець наприкінці травня. Такий сценарій не виключає можливого загострення тієї ж інфекції наступного року.

Геополітичне положення Південної України на межі турецько-татарських володінь та на перехресті торговельних шляхів, жававі запорозько-татарські торговельні контакти, піднесення ролі Січі у транзитній торгівлі, аморфність та “прозорість” традиційних запорозько-татарських кордонів, значна мобільність населення підвищували ризик занесення хвороби.

Розповсюдження чуми пов'язано як з природними, так і соціально-економічними факторами. Зрозуміло, що епідемії поширювалися саме в роки війн, недородів та голodomорів, природних катаклізмів. Запорожжя — постійна зона військових конфліктів, завжди було вразливим щодо інфекційних захворювань. Під час російсько-турецької війни 1734 — 1739 років запорозьке військо зазнало значних втрат — загинула половина тих, хто приймав участь у бойових діях, а хто залишився у Січі, померли від чуми. Січове товариство було незадоволене, що Січ залишили напризволяще — кошовий Іван Білецький восени 1738 року пішов у Дніпровський похід у напрямку Бендера без наказу російського командування, побоюючись “поветрія” на Січі [14; 278-279].

Поширення інфекції безпосередньо пов'язано з умовами повсякденного життя людей — густотою поселення, рухливістю населення, здоров'ям людей, загальним рівнем культури, медицини та гігієни. Необхідно підкреслити, що у XVIII столітті не існувало надійних засобів запобігання хвороби. В профілактичних цілях практикувалося окурювання звичайним димом або різними речовинами (сіркою), додавання сірки у будь-які їжу і пиво (горілку, борошно і т.і.), приймання всередину рідину дьогтю, миття рук оцтом та натирання тіла сіллю та оцтом, обмивання тіла холодною водою. Відомо, що чумаки, вирушаючи у перекопські степи за сіллю, для запобігання зараження обмазували свій одяг та відкриті частини тіла дьогтем [14; 94]. У разі захворювання ці заходи впроваджували більш інтенсивно, а також використовували спорожнювальне, блювотне, кровопускання, гарячі примочки до бубонів. Жоден з цих засобів не гарантував профілактики та лікування хвороби. Більш ефективними були запобіжні ізоляційні заходи — уникати контактів з хворими і тими, хто міг бути з ними у контакті, розмовляти на відстані, папери переписувати кілька разів, спалювати речі, оселі, трупи хворих тощо [8; 211].

Етимологія хвороби у XVIII столітті була невідома, тому слово “чума” могло означати інші хвороби, які супроводжувалися характерними ушкодженнями шкіри. У документах Архіву Коша зустрічаємо різні назви чуми: “чума”, “джума”, “заразна хвороба”, “пошесть”, “пошесна хвороба”, “зараза”, “опасная хвороба”, “поветрі”, “повітрена болезнь”, “моровое поветрі”, “моровая язва” та інші. Найімовірніше, мова йде про різні форми саме чуми.

Умови життя в самій Січі не сприяли запобіганню інфекції — житлові приміщення були скучені, розраховані на велику кількість людей, виникали проблеми з постачанням свіжої води. Наприклад, при плануванні відбудови та переносу Січі (замість згорілої у 1756 році) запорожці пропонували обрати новим місцем для її спорудження Микитин Перевіз, що нижче по Дніпру і ближче до Криму. Однією з основних причин вибору цього місця

було краще постачання доброю водою, бо, як доповідав кошовий Григорій Федоров у Сенат у 1758 році, при заснуванні Коша у 1734 році на р.Підпільній та річка була досить повноводною, але потім почала пересихати, а криниць поблизу немає, бо піщані ґрунти, — тому на Січі користуються водою “в ямах неподвижних зацвелою и со всем смешанною, что крайне терпеть нельзя и от такой нечистоты заразны болезни внутренние на них таможительствующих и проезжающих мало перестают и смерти приключаются безвременные многим”. Також у Січі дуже тісно, що незручно для торгівлі і небезпечно на випадок пожежі та інших лих [15; арк.10]. У планах Коша передбачалося мати у новозбудованій Січі військовий “секвестр” (в'язниця і карантин одночасно) [16; 30].

До того ж широкий загал запорожців не затруднював себе навіть простішими заходами гігієни [17; 204]. На січовому базарі йшла жвава торгівля бувшими у вжитку речами та одягом (“встошшю”), запорожці завжди використовували багато речей кримського та турецького походження як нових, так і з пограбованого майна.

Не на належному рівні на Січі була поставлена лікарська справа. До 1760 року не було лікаря-фахівця, а відповідні функції організації протиепідемічних заходів полягали на військового суддю та ієромонаха січової церкви [18; 454].

Велике значення у боротьбі з епідеміями мають вміння владей локалізувати хворобу, зорганізувати ізоляційно-карантинні заходи. Контроль над можливим проникненням епідемічних захворювань з інших країн та місцевостей хоча і практикувався здавна, не здобув довгий час в означенному регіоні завершеної форми у зв'язку з відсутністю усталеного державного контролю над цими територіями.

Відразу ж після повернення запорожців на старі Вольності, влітку 1734 року київський генерал-губернатор Й. фон Вейсбах наказує їм сприяти у відправленні всіх купців, що йдуть з Туреччини і Криму на Васильківський карантин [19; 81-82].

У зв'язку з російсько-турецькою війною 1735 – 1739 років та через можливу пошесть, було введено обмеження для проїзду запорозьких купців і чумаків до Гетьманщини. Однак війна скінчилася, а заборони залишилися. У 1740 році кошовий Хомич скаржився на незручності у торгівлі від цих заходів київському генерал-губернатору М.І.Леонтьєву та переволочанському комендантству Д.С.Опончіні. Безглуздість цих заборон усвідомлювалася і згаданими представниками царської адміністрації, але без волі вищестоячих керівників бюрократичного апарату вони не могли їх відмінити. Від цього страждали як запорозькі, так і іноземні купці [26; 6-7].

Для торговельного водного шляху Стамбул — Очаків — Січ прибуваючі на Січ суда (з Туреччини, Очакова, Криму) вистоювали за версту від Січі двадцятиденний карантин під наглядом російського коменданта Новосіченського ретраншементу (маємо відомості за 1746 р.) [14; 164].

У впровадженні карантинних заходів була зацікавлена і запорозька адміністрація, бо протягом мало не всього існування Нової Січі пошесть чуми та інших заразних хвороб на півдні та південному заході українського порубіжжя то притухали, то знову виникали. Але Кіш не мав можливості самостійно організувати надійну карантинну службу.

Російський уряд довгий час зволікав із вирішенням питання відкриття карантинних будинків на південному прикордонні, бо це було невигідно. У 1755 році розглядалася пропозиція київського генерал-губернатора на запит Медичної колегії відкрити його при Микитиному перевозі через Дніпро. Того ж року відкрити карантинний будинок на запорозьких землях, а саме за Архангельським, біля Маслового байраку пропонував відкупник Васильківського карантину Кацела. Він висунув умови наступного відкупу цього карантину на 10 років та відкриття для проїжджаючих з турецьких земель нового безкоштовного порому (переправи) через Буг вище Гарду, бо коли турецькі та інші купці йдуть через Польщу, то з них стягають велике мито і за таких обставин вони зовсім перестануть їздити на Україну. Ці умови були невигідні урядові і пропозицію Кацела було відхилено. У наступні роки також існували плани відкриття карантину на півдні України, адже проїжджаючі з-за кордону купці скаржилися Київському генерал-губернаторові І.Ф.Глебову, що бажають мати прямий шлях на Україну. Зваживши на це, Сенат у 1759 році доручає Глебову оглянути прикордонні місцевості, де б можна було вигідніше відкрити карантин, але знов питання не було вирішено [12; 90-91, 93].

Відсутність надійної карантинної служби привела до трагедії. У 1760 році на Запоріжжі лютувала чума. 27 вересня було виявлено перший випадок захворювання на

січовому базарі [20; 57]. Також зберігалася можливість заразитися і у Криму (так, наприклад, в чумацькій валці козака Уманського куреня Кузьми Чумака було 6 молодиків. Наприкінці 1760 року вони ходили в Крим за сіллю і заразилися там чумою. Після повернення померли всі [21; 283]).

Під час епідемії імперською адміністрацією було введено карантинний режим на запорозько-татарському кордоні. Припинила роботу комісія по розгляду та задовільненню взаємних запорозько-татарських претензій 1760 року [19; 596]. Для боротьби з чумою на Січ було відряджено лікаря Христофора Фігнера, згодом — лікаря Лімана. Кіш вжив певних профілактичних заходів: крамниці на січовому базарі зачинили і торгівля тимчасово припинилася. За пропозицією керівника січової школи ієромонаха Леоніда (померло троє дітей, а ще троє хворіли) було вирішено вивезти всіх учнів (більше 100 дітей) на один з островів Великого Лугу з метою ізоляції та швидшого одужання на здоровому повітрі [22; 68-69].

За результатами лікарського досмотру Кіш звітував у Київську генерал-губернаторську канцелярію про кількість померлих та стан епідемії на Січі. Також запорізька Військова канцелярія повідомляла про розвиток хвороби Генеральну військову канцелярію у Глухові, коменданта фортеці Св. Єлизавети, командування Української лінії, російське воєнне командування на Україні, коменданта Новосіченського ретраншименту тощо.

Наприкінці року хвороба вщухла. Протоколи базарних отаманів — шинкарського Петра Остроуха, крамарського Ониська Шульги та різницького Гаврила Полтавського, засвідчили припинення хвороби. [23; 132-133]. Кіш 8 січня 1761 року вимагав скасувати карантинні обмеження, але командуючий Українською лінією генерал-аншеф П.І.Стрешньов поступово скасував карантинні заходи лише 28 квітня та 17 травня [20; 57].

Не обійдемо долю окремих постатей і зокрема діяльність медиків, що своєю практикою мінімізували наслідки страшної хвороби, розробляли методики боротьби з нею. Христофор Самойлович Фігнер лікував запорожців під час чуми. У 1761 році Кіш просив гетьмана залишити Фігнера постійно при Війську Запорозькому і 1762 року грамотою Петра III дозволено Кошу скласти угоду з Фігнером як з чужоземцем [20; 66-67]. Запорожці були дуже вдячні лікарю за самовіддану працю. Атестат 1761 року, виданий лікарю ландміліцького Тамбовського полку Фігнеру, свідчить, що Фігнер завжди поступав “во всем порядочно, честно и обходительно” та не було в Кош на нього жодної скарги. До того ж він “сверх должности его, в наблюдение высочайшего интереса способствовал” при російських комісарах на Комісії 1760 р. по задовільненню взаємних претензій татар і запорожців та лікував багатьох старшин і козаків Війська Запорозького [19; 506-508].

З того часу карантин біля Микитиного перевозу стає постійно діючим, але карантинний режим чітко не регламентовано. В залежності від відомостей про загрозу хвороби та лікарського догляду встановлюється термін вистоювання карантину. Таке положення подавало багато можливостей для зловживань на перевозі, про що в Кіш надходили скарги [24; арк.1]. Кошова адміністрація намагалася прикриватися карантинним режимом у взаєминах з татарами, щоб уникнути відповідальності за збитки, нанесені запорожцями [25; арк.109].

Точних відомостей, як було устроєно карантин на Микитиному, не маємо. Це було “жилище”, яке охоронялося караулом [29; арк.22].

До жорстких карантинних заходів на запорозько-татарському кордоні призвели звістки про чуму у Криму та Туреччині у 1764 – 1765 роках. Перші звістки про хворобу надійшли у 20-х числах листопада 1764 року. Російський консул у Криму О.Ф.Никифоров інформував генерал-аншефа П.І.Оліца (начальник російських військ на Україні, ставка його знаходилася в Полтаві) та Київського генерал-губернатора І.Ф.Глєбова у грудні 1764 року, що виникла чума у кримських містах — у Кафі, Ак-Мечеті, Карасьові (Карасубазарі) та інших поселеннях; у Кафі вона швидко припинилася, а в інших місцевостях продовжувалася. Також Никифоров отримав дані, що хвороба швидко поширюється в єдисанській орді, що кочує біля Кизикермену та вище по Дніпру [29; арк.1-23в.]. Тому південні кордони було наказано російським військам, розташованим на прикордонні “зачинити” — всі слідуючі з Криму повинні були їхати через Микитино і вичікувати там карантин 6 тижнів, без карантину нікого не пропускати, для чого підсилити форпости, та у ступу і по шляхах вдень і вночі чергувати роз'їздам і повернати всіх без винятку на Микитино. Про це інформовано також генерал-губернатора Новоросійської губернії

О.П.Мельгунова, коменданта фортеці Св.Єлизавети, Генеральну Військову Канцелярію, малоросійські полки та Кіш. При кожному роз'їзді повинні бути нарочні для підтримки зв'язку та перепроводження порушників кордону на Микитино. Також впроваджувалися спеціальні свідоцтва для тих, хто відстояв карантин [29; арк.5-6].

Кошова адміністрація усвідомлювала необхідність перестороги і відреагувала на вимоги Генеральної Військової Канцелярії Війську Запорозькому зі свого боку підсилити контроль за кордоном та обмежити прикордонні рухи, не видавати більше закордонні паспорти. У січні 1765 року Кош наказав, щоб ніхто з запорожців на той бік Дніпра до татар не їздив, грошей від татар не брав і ні з ким не спілкувався під загрозою смертної кари [29; арк.18-18зв.]. Багато козаків знаходилося на той час у Криму в різних справах і, усвідомлюючи, що вони будуть намагатися “особливими дорогами пробираться без догляду лекарського” додому, Кіш наказує старшині прикордонних паланок чинити проти цього пересторогу [29; арк.14-15зв.]. Військовому осавулу наказано відправлятися на низ Дніпра і нікого не пропускати на запорозьку сторону та навпаки, порушників кордону карати на смерть [29; арк.26-26зв.]. Кіш зорганізував роз'їзи по Дніпру від Новосіченського ретраншементу до Микитиного [29; арк.27-28зв.]. За Наказом Сенату від 27 березня 1765 року Новоросійському губернатору гр. П.Рум'янцеву на запорозьких командирів, як і на інших прикордонних начальників, накладалася певна відповідальність за карантинні заходи [29; арк.167-168]. Таким чином, запорожців залиучено до сторожової прикордонної служби на допомогу російським військам. За Кошем залишали право у вкрай необхідних випадках видавати спеціальне свідоцтво, яке дозволяло перетинати кордон без карантину [29; арк.29зв.].

Внаслідок бюрократизму царського державного апарату, громіздкого управління Малоросією та Запорожжям, паралелізму у роботі різних імперських відомств введення масштабних протиепідемічних заходів на запорозько-татарському кордоні розтягнулося на кілька місяців.

В умовах загрози чуми запорожці продовжували виконувати небезпечні обов'язки нарочних при зв'язку з Кримом всіх урядовців України та проводили розвідку. Для перетинання кордону їм видавалися спеціальні паспорти від Коша [29; арк.45, 153]. На зворотному шляху вистоювання карантину для них було обов'язковим. Полковий старшина Гаврила Красовський був за нарочного взимку 1764 – 1765 років і на зворотному шляху лікарським доглядом на Микитиному залишений на відстороні карантину, бо “на оному казаку имеется опасная” [29; арк.3]. Він відбув положений термін у карантині, про що дав розписку 8 лютого 1765 року [29; арк.48]. Канівський курінний Роман Строц подав до Коша прохання щодо Красовського — через те, що той вже натерпівся злиднів при виконанні важкого завдання у Криму та нужди у карантині, то деякий час дати йому відпочити [29; арк.49, 55-55зв.]. Розвідник Михайло Ярмо у травні 1765 року, минаючи карантин, доїхав до Кам'янки; він дуже просив не залишати його у карантині, але отримав наказ повернутися на Микитину [29; арк.192, 213].

Велике значення мали відомості запорозьких розвідників про розвиток хвороби, тому що як російський консул у Криму, так і резидент у Стамбулі були обмежені у достовірних відомостях щодо епідемії. Так, інформаторами О.Никифорова були його товмач, малоросійські купці, що перебували у Криму та грецький купець Янакі [29; арк.1]. Тому від запорожців вимагалося більш точних відомостей. Запорожці проводили розвідування як в Криму, так і у ногайських ордах. Отримавши у лютому 1765 року завдання розвідати, чи продовжується епідемія серед єдисанської орди, запорожці зробили дальнє спостереження, щоб не заразитися самим. Вони доповідали, що єдисанці кочують окремо від інших орд і до них не наближаються, але новокопаних могил не видно. Це свідчило, що хвороба вщухає [29; арк.58].

На вимогу О.Никифорова були перевірені запорожцем Михайллом Усом відомості про розвиток епідемії в Криму у квітні-травні 1765 року. Встановлено, що хвороба продовжується в деяких селищах на шляху від Перекопу до Кафи, а також у Керчі. Місцеві жителі повідомили, що за погодних обставин треба чекати скорого її закінчення [29; арк.191-202].

За умов загрози чуми російські війська підсилювали збройну присутність на запорозькій території. До того ж, якщо контроль над митницями та перевозами на території Запорозьких Вольностей поступово переходив до рук російської адміністрації, то

карантини впроваджувалися саме нею і забезпечувалися значною воєнною силою та адміністративною підтримкою.

1 лютого шафар Микитинського перевозу Данило Гаркуша та Канівський курінний Роман Строць подали у Кош рапорти, що на перевозі біля самої пристані з'явилося 4 російських солдати, нібіто для контролю за прикордонними рухами [29; арк.40, 41]. На запит Коша до коменданта Новосіченського ретраншементу капітана Гуляєва та перебуваючого при Никитинській заставі капітана Степанова останній відповів, що має наказ поставити караули у зручних місцях, щоб ніхто без “карантину та досмотру лекарського” не міг пройти [29; арк.42]. Кіш вимагає від російського командування поставлений в Никитиному караул зняти і у майбутньому його там не ставити “и что учинено будет, уведомлять” [29; арк.43-43зв.]. Але російський караул залишався ще довго біля запорозького перевозу [29; арк.73зв.].

На Старосамарському перевозі у лютому 1765 року комендант Старосамарського ретраншементу секунд-майор Карл Фогт поставив свій караул на чолі з поручиком Філіповим і почав вимагати від проїжджуючих паспортів від Коша, що вони перетнули запорозько-татарський кордон із відстоюванням карантину, або ордеру від Коша, який бере відповідальність на себе [29; арк.70]. Дійсно, незважаючи на перестороги на запорозько-татарському кордоні, якісі татарські купці з'явилися аж на Старосамарському перевозі без відповідних документів про проходження карантину на Микитиному. Їх було вислано за кордон [29; арк.104]. Це стало прецедентом для підсилення контролю на Старосамарському перевозі. З жителів паланки російські караульні на перевозі стали вимагати білетів від Самарського полковника [29; арк.82]. З цього питання російські офіцери ввійшли у суперечку з Самарською полковою старшиною, адже цим перевозом користувалися не лише транзитні купці, а й жителі паланки, які не мали відношення до проблем з епідемією. Конфлікт затягнувся до травня місяця. Із вщуханням епідемії у квітні Карл Фогт вирішив запросити з Коша на перевіз товмача, щоб той міг порозумітися з проїжджуючими татарами і з'ясувати, чи з благополучних місць вони прибули і роздивитися, чи немає на них хвороби. В разі позитивного висновку, перепускати їх через перевіз без проблем [29; арк.105]. Запорожці повелися в інший спосіб — було за підставою повені відкрито новий перевіз через Самару, через який відбувалася і перепустка подорожніх [29; арк.164-165].

Під приводом загрози епідемії царський уряд обмежував необхідні дипломатичні зносини Запоріжжя з південними сусідами в справах торгівлі, користування перевозами, взаємних претензій тощо. Та ніякі карантинні заходи не могли запобігти традиційному прикордонному спілкуванню запорожців з татарами. Цікавий такий випадок — у квітні 1765 року козак Величковського куреня Іван Сухенко таємно перевів через кордон татарського чабана, вбраного по козацькі для відшукання його худоби на запорозькій території. Той чабан дійсно впізнав своїх коней серед козацьких табунів. Через те, що переходи через кордон були заборонені, то старшина вислава того чабана додому, а худобу не повернула. Про це доповів у Кіш Самарський полковник Олексій Коцур [29; арк.158-159].

З початком березня 1765 року Кіш непокоїться через закритість кордону, адже запорожці були обмежені у весняному промислі та торгівлі. Певне здешевлення товару в Криму в зв'язку з епідемією штовхало багатьох запорожців на порушення карантинного режиму [29; арк.144]. Хоча навесні і почали видавати закордонні паспорти, карантин на зворотному шляху не влаштовував запорозьких промисловиків та купців. За таких обставин Кіш також не міг сподіватися і на традиційні значні прибутки від транзитної торгівлі, митниць і перевозів. Шафар Микитиного перевозу Федор Ухан з товариством, які розуміли економічний інтерес Запорожжя, подали до Коша протест проти жорстких карантинних заходів [29; арк.154-155]. Можна стверджувати, що окрім свого безпосереднього призначення, карантини були в руках уряду й за гарне знаряддя, щоб обмежувати зовнішню торгівлю [27; 158].

За таких умов стихійно починається масове порушення запорожцями кордону. Ще на початку березня кур'єр козак Самарської паланки Афанасій Дикой прибув з кореспонденцією з Криму до Єкатерининської провінції без карантину та лікарського догляду, він іхав степами прямо до Бахмута, та по дорозі бачив у прикордонній зоні багато запорожців у справах торгівлі та полювання. Про це він доповів таємному радникові

Андрію Фліверку [29; арк.108]. Урядовцям стали відомі навіть конкретні шляхи таємного перетинання запорожцями кордону — урочище Суха Саксагань біля Микитиного та через само Микитино по Дніпру на дубах. Запорожці допомагали контрабандою переправлятися через кордон також і малоросійським купцям. Це викликало нову серію вимог до Коша та російських прикордонних командирів підсилити контроль за кордоном. Наказано було нікого не пропускати без карантину ані суходолом, ані водним шляхом, навіть не перевозити дрова, сіль та рибу, заготовлені запорожцями на татарському боці кордону ще восени [29; арк.149-150].

У Коші добре знали стан справ на кордоні і мирилися з цим. Але на вимоги уряду було вислано спеціальну військову команду Андрія Костянтинова у Суху Саксагань для дотримання карантинного режиму, що все одно не мало необхідного результату [29; арк.135]. Великих втрат зазнавало господарство запорожців від незорганізованої карантинної політики держави. У травні 1765 року Калміуський полковник Лаврин Глоба подав у Кош рапорт, що донські козаки під приводом того, що на Січі є загроза чуми, вигнали запорожців з їх “дач” на косах по р.Калміус та зруйнували їх рибні заводи [29; арк.190]. Хоча наприкінці травня чума з'явилася на Дону у фортеці Св.Димітря Ростовського [29; арк.196зв.], у серпні карантини на території Війська Донського були зняті. Запорожці клопоталися у президента Малоросійської Колегії гр. П.О.Румянцева про зняття карантинів із запорозько-татарського кордону, бо це шкодило запорозькій торгівлі — транзитні купці обминали запорозькі митниці і перевози і йшли обхідними шляхами, щоб не вистоювати карантин [29; арк.215]. Але у зв'язку з новими відомостями про випадки чуми у Криму та на Правобережній Україні, восени 1765 року на запорозько-татарському кордоні карантини ще залишилися [20; 92].

Надалі виникало все більше непорозумінь між запорозькою адміністрацією та російським командуванням у справі організації карантинних заходів на території Запорозьких Вольностей. Та загроза чуми не відступала від запорозько-татарського прикордоння до кінця існування Нової Січі, тривожні звістки надходили переважно з турецьких володінь. Небезпека епідемії напередодні чергової російсько-турецької війни була однією із розігруваних карт у великий політиці, зокрема польськими конфедератами [2; 8].

Під час війни 1768 – 1774 років страшна хвороба поширилася в Польщі та інших прикордонних місцевостях, у Другій російській армії під командуванням генерал-аншефа кн.В.М.Долгорукого, до складу якої входили і запорожці, не обминула і Січі [20; 139]. 17 січня 1772 року в листі до військового судді Миколи Косапа кошовий отаман П. Калнишевський нагадує про пересторогу від чуми [28]. Великі втрати від хвороби зазнали запорозькі війська, що зимували у 1772 – 1773 роках у Шангірейському ретраншменті. Епідемія поширювалася до літа 1773 року, тому для розташування війська на наступну зиму було обрано інше місце (урочище Олешки) [30; арк.20].

Відразу після російсько-турецької війни 1768 – 1774 років налагодилися мирні прикордонні стосунки запорожців, що потребувало і відновлення карантинних заходів. Влітку 1774 року на Гардівському перевозі через Буг витримувався карантин для товарів та купців з Правобережжя [21; 307]. 22 липня складено листа Коша до очаківського паші з приводу відновлення приятельських стосунків, але В.М. Долгоруков пропонував утриматися від торговельних зносин з Очаковом без встановлення карантину [20; 155].

Карантинні заходи були необхідною засторогою проти поширення страшної хвороби, але загальноімперські заходи в умовах традиційної неусталеності та “прозорості” запорозько-татарського кордону були малоефективними.

Окрім свого безпосереднього призначення, впровадження карантинів стало для російського уряду слушною нагодою для контролю транзитної торгівлі на Півдні України та посилення воєнної присутності в цьому регіоні, втручання у внутрішні справи Коша, а саме в галузях: судово-адміністративній, сторожовій, митній службі, міжнародних зносинах тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яструбицкая А.Л. Средневековая Европа в свете историко-демографических социокультурных исследований // Современная Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. Ч.II. Европейский мир X – XV вв. / Отв. ред. А.Л.Яструбицкая. Серия “Всемирная история и культура глазами современников и историков” / Ред. серий Б.А.Филипов — М., Интерпракс, 1994. — С.7-35.

2. Tadeusz Srogosz Dzuma Ujarzmiona? Walka z czarna smiercia za Stanisława Augusta.— Wrocław: Widawnictwo Arboretum, 1997. — 154 s.
3. Заблудовский П.Е., Крючок Г.Р., Кузьмин М.К., Левит М.М. История медицины. — М.: Медицина, 1981. — 352 с.
4. Петров П.Т. Очерк по истории чумы на Украине и юге России // Врачебное дело. — 1950. — №1.
5. Кавецкий Р.Е., Балицкий К.П. У истоков отечественной медицины. — К.: Из-во АН УССР. — 1954.
6. Акты Южной и Западной России.— К., 1878. — Т.Х.
7. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т.— М., 1953. — Т.III.
8. Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. — К.: Вища школа, 1991. — 430 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т.2. — К.: Наукова думка. — 1990. — 558 с.
10. Новомбергский Н. Врачебное строение в допетровской Руси. — Томск, 1907. — Приложения, №40.
11. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т.1.
12. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. (С. 47-107) // Історико-географічний збірник. — К., 1930. — Т. IV.
13. Чума // Большая медицинская энциклопедия / Гл. ред. акад. Б.В.Петровский. Изд. 3-е. — М.:Советская энциклопедия, 1986. — Т. 27.
14. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.
15. Верховець Я.Д. Підготовчі таємні заходи царського уряду до знищенння Запорозької Січі (Стаття.1930-ті роки (?)) // Національна бібліотека України. Інститут рукописів, ф.Х, спр.2837-2838.
16. Ленченко В. Листи кошового отамана П.Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі (С.28-30) // Пам'ятки України. — 1989.— №3.
17. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1990. — 592 с.
18. Верхратский С.А. Медицина на Сечи (С.451-454)// Врачебное дело. — 1950. — №1.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734 – 1775. — Т.1. — К., 1998 / Серія “Джерела з історії українського козацтва”. — 696 с.
20. Архів Коша Нової Січі. Опис справ. 1713 – 1776. — К.: Наукова думка, 1994. — 232 с.
21. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні роки свого існування. 1734 – 1775. — К., 1961.
22. Гісцова Л.З. З Архіву Коша Нової Запорозької Січі // Архіви України. — 1990. — №6. — С.66-72.
23. Тищенко М.Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. — Т.2. — К., 1928.
24. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). ф.229, оп.1, спр.163.
25. ЦДІАУК, ф.229, оп.1, спр.161.
26. Мицик Ю.А. З джерел до історії Нової Січі // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. — Вип.2. — Запоріжжя, 1996. — С.6-11.
27. Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. Т.ІІІ. Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в XVII – XVIII столетиях. — Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. — 192 с.
28. ЦДІАУК, ф.КМФ-9, оп.2, спр.272.
29. ЦДІАУК, ф.229, оп.1, спр.159.
30. ЦДІАУК, ф.229, оп.1, спр.344.